

Még egyszer a *bosnyáknyakú* származékszó magyarázatáról

A nyelvjárásokban előforduló jelentéssűrítő szóösszetételek egyik alcsoportját, a hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű, főnévi összetételekből *-ú/-ű* képzővel alkotott melléknveket vizsgálva (l. részletesebben Szabó 2007a: 80–94; 2007b: 293–8) több olyan származékszót is találtam, amelyben az elő- és az utótag kapcsolódása magyarázatra szorul. Az ide sorolható adatok közül a *bosnyáknyakú* ~ *bosnyáknyaku* tájszó keletkezésével is foglalkoztam. Ennek a melléknévnek összetevő elemei jól ismertek ugyan, jelentésének kialakulása azonban magyarázatot igényel. A korábbi kutatásaimban felhasznált tájszótárak közül (felsorolásukra vö. Szabó 2007a: 39–40) erre a KkSz.-ban a következő példát találtam: *bosnyáknyaku* 'kopasz nyakú <tyúk, csirke>'. Ezenkívül ez a származékszó Dunaszentgyörgy és Balatonkenese nyelvjárásából is adatolható (vö. ÚMTsz. I: 567).

Mindezt azért hoztam szóba, mert a Magyar Nyelvőr egy nemrég megjelent számában Büky László több olyan kiegészítő megjegyzést fűzött a *bosnyáknyakú* melléknévvel kapcsolatos magyarázatomhoz (2009: 232–3), amellyel nem értek egyet, ezért fölvetéseire mindenképpen reflektálnom kell. Mielőtt észrevételeire részletesebben válaszolnék, célszerűnek tartom, hogy a *bosnyáknyakú* származékszóról kifejtett véleményemet, mivel az viszonylag rövid terjedelmű, teljes egészében megismételjem. A kialakulására vonatkozó magyarázatomat így összegeztem: „Keletkezése minden bizonnyal a borotvált férffej hajdani divatjával függ össze. Ez a viselet ugyanis a magyarság körében is évszázadokon át el volt terjedve, amint azt a *tarfej* címszónál a *Magyar néprajzi lexikonban* olvashatjuk: »A honfoglaló magyarság valószínűleg közép-ázsiai török módra borotvált fejű volt. Ezt a hajviseletet a 13. sz.-ban betelepülő kunok, majd az oszmán-törökök elszéltették fel, akik nyomán a fej borotválása a DK-európai népeknél [...] újra divatba jött« (MNL. V. 1982: 209)”.

A *bosnyáknyaku* származékszó előtagja a *bosnyák* népnév, az állatokra (konkrétabban: a tyúk-félékre) átvitt jelentése pedig feltételezésem szerint a mohamedán bosnyákok egykori hajviseletével magyarázható. Ők ugyanis – az oszmán-törökökhöz hasonlóan – borotválták a fejüket, és mivel a 16–18. században sokan telepedtek meg hazánkban, és a magyarországi „török politikai-gazdasági adminisztrációban, a katonai szervezetben nagy volt a mohamedán bosnyákok száma” (MNL. I. 1977: 345), a korabeli magyarság (köztük pl. a nagykanizsai lakosság) is megismerhette őket és hajviseletüket. Nagykanizsa és környéke ugyanis a 17. század elejétől mintegy kilencven éven át török megszállta terület volt [vö. Barbarits: 1929; továbbá Müller é. n.]” (Szabó 2007b: 294–5).

Büky László, miután tömören összefoglalta az itt idézett véleményemet, a következő megjegyzést fűzte hozzá: „A hajviselet a *bosnyáknyaku* szempontjából érdektelen, s így a hasonlító-hasonlított jelentéssűrítő összetétel is, hiszen az *-ú/-ű* ~ *-jú/-jű* képző a »Jelzős szerkezetekben – a jelzett főnévhez járulva – 'vmivel bíró, ellátott' jelentésű« (MMNyR. 1: 408), vagyis a **bosnyáknyakú tyúk* 'tyúk, amelynek bosnyák a nyaka” (i. m. 232).

Ezt a magyarázatot nem tudom elfogadni. Arról ugyanis Büky László írása egyáltalán nem győzött meg, hogy a bosnyákok hajviselete, borotvált feje a *bosnyáknyaku* származékszónak 'kopasz nyakú' jelentése szempontjából érdektelen volna. A MMNyR. első kötetéből az általa fontosnak tartott, az *-ú/-ű*, *-jú/-jű* képzőre vonatkozó részt ugyan pontosan idézte, nem vette viszont figyelembe a b) pontban levő, következő kiegészítést: „a főnévi jelzős származékok h a s o n l í t ó jellegűek:

borjúszáj-ú (ing); *boríz-ű* (alma)...stb.” (MMNyR. I: 408). Valószínűleg emiatt sem gondolt arra, hogy a szóban forgó képzőnek a szerepe a hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű, főnévi összetételekből alkotott melléknévi származékszókban – elsősorban nyelvjárásainkban – tágabb, gazdagabb is lehet. Ennélfogva a *bosnyáknyakú tyúk* minőségjelzős szókapcsolatnak a Büky által kikövetkeztetett fenti értelmezése nem meggyőző, sőt teljesen elhibázott. Ilyen jelentésről én nem írtam, és ez egyáltalán nem is következik abból a magyarázatból, amelyet egyik írásomból az előzőekben megismételtem. Még közelebről, még pontosabban miről is van tehát szó?

A hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű, főnévi összetételekből alkotott melléknévvel kapcsolatban vissza kell utalnom egyik könyvemre, amelyre Büky László is hivatkozott. Ebben az *-ú/-ű* képzős származékszavakról például a következőket írtam: „Az összetétel mindkét tagja főnév és h a s o n l í t á s t fejez ki. Ezeknek is két csoportja különíthető el: vannak hasonlítást kifejezők (pl. *kapafogu* 'nagy, kiálló fogú', *tokmányóru* 'nagy orrú <ember>'; stb.), valamint hasonlítást és birtokos kapcsolatot is kifejező összetételek (pl. *gunárnyaku* 'hosszú nyakú', *lófogu* [kukorica] 'sárga színű, hosszúkás szemű, későn érő kukoricafajta'; stb.). Mind a kettőben hasonlítás van, de más-képpen, hiszen a *kapafogu* értelme 'kapához hasonló fogú', a *lófogu* jelentése pedig 'a ló fogához hasonló'. Itt jegyzem meg, hogy a tájszótárakból gyűjtött példák egy (egyébként elenyészően csekély) részét korántsem könnyű az említett két kategória valamelyikébe besorolni. Bizonyos esetekben ugyanis nemigen lehet eldönteni, hogy mi is valójában a hasonlítás alapja: a szó jelölte fogalom a maga egészében vagy annak csupán egy része” (2007a: 80–1). Egyébként csaknem ötven éve annak, hogy ezeknek a csoportoknak az egymástól való elkülöníthetőségét B. Lőrinczy Éva egyik dolgozatában meggyőző érveléssel részletesen is kifejtette (1960: 65–6).

A jelentéssűrítő szóösszetételeknek ezen két csoportját sem a régebbi, sem az újabb leíró nyelvtanaink nem különítik el, noha például *A mai magyar nyelv rendszere I.* című kötetnek a szóösszetételeket tárgyaló fejezetét maga B. Lőrinczy Éva írta (vö. MMNyR. I: 442–3). A Magyar Nyelvben 1960-ban megjelent cikkét, amelyre fentebb már hivatkoztam (1960: 65–5), Lengyel Klára is fölvette szakirodalmi jegyzékébe, eredményeit azonban ő sem használta föl a szóösszetételeket tárgyaló könyvfejezetben (2000: 332). Jómagam átvettem és példaanyagom elemzésében hasznosítani is tudtam az említett B. Lőrinczy Éva-féle felosztást, és ennek megfelelően tárgyaltam a hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű, főnévi összetételekből *-ú/-ű* képzővel alkotott melléknéveket, mégpedig két külön csoportban (l. részletesebben 2007a: 80–94). A MMNyR.-ben található, a főnévi jelzős származékszavak hasonlító jellegére utaló megállapítást – mint már az előzőekben megjegyeztem – Büky László figyelmen kívül hagyta, ugyanígy a fent említett felosztás is elkerülte figyelmét. Feltehetően emiatt értelmezte rosszul a *bosnyáknyakú* szó jelentését. Mindez tévútra vezette fejtegetését.

A továbbiakban Büky László írása – például a különböző tyúkfajtákkal, származáshelyükkel, elterjedésükkel kapcsolatban – több forrás alapján jó néhány adalékkal gazdagítja az olvasó ismereteit. Természetesen nem arra gondolok, amit a *kopasznyakú tyúkkal* kapcsolatban említett: „Ennek a házi szárnyasnak a nyaka – nem a feje, azon toll van! – a szeme aljától a (többnyire) begye felső harmadáig tolatlan” (i. h. 232). Erről a kétségbevonhatatlanul igaz megállapításról csak azt mondhatom, hogy nem hatott rám az újdonság erejével. Ebből (a 232. lapon található) tájékoztató részből – a vitatott téma szempontjából – sokkal inkább azt tartom figyelemre méltónak és megjegyzendőnek, hogy a *kopasznyakú tyúk* Büky László idézte elnevezései között egyetlen példa sincs a *bosnyáknyakú* melléknévre, csupán a *bosnyák tyúk* minőségjelzős szókapcsolatra vannak adatok. Ezeket viszont nem vehetjük figyelembe, a vita tárgya ugyanis nem ennek a tyúkfajtának a származási helye, hanem az, hogy a *bosnyáknyakú* melléknévi származékszó miként vehette föl a 'kopasz nyakú <tyúk, csirke>' jelentést néhány település nyelvjárásában. Ennek magyarázatát Büky László meg sem kísérelte, amint az a következő, összegző véleményéből is kitűnik: „Talán az eddigiekből nyilvánvaló, hogy e tyúkokának a származási helyére utaló neve a *bosnyák tyúk*. A *bosnyák* szót a többi baromfitól való különbözőségében legjellemzőbb testrészére, a nyakára (is) vonatkoztatták. Így lett

a *bosnyáknyakú*, azaz 'bosnyák vidékről való (és kopasz nyakú) tyúk', amely kifejezésben immár a *bosnyák* 'kopasz' jelentésű. Az efféle tyúkfiaakra tudomásom szerint Nagykanizsa környékén a *bosnyáknyakú* (*tyúk*) megnevezés ma is használatos" (i. m. 233).

Azt a megállapítást, amely szerint a *bosnyák tyúk* jelzős kapcsolatban a *bosnyák* melléknév a szóban forgó tyúkfajta származáshelyére utal, el tudom fogadni. Azt viszont kevésbé tartom meggyőzőnek, hogy ebben a minőségjelzős szerkezetben a *bosnyák* lexémának – a származási helyre való utalás mellett a tyúkok, csirkék nyakára vonatkoztatva – 'kopasz' jelentése is kialakult. Büky László magyarázata ezen a ponton meglehetősen hiányos, kiegészítésre szorul. Megítélésem szerint továbbra is vitatható, kérdéses, hogy miképpen hozható összefüggésbe a *bosnyák* szó a kopasz nyakú tyúkkal, csirkével. A probléma tehát az, hogy milyen alapon keletkezhetett a *bosnyáknyakú* melléknév és annak 'kopasz nyakú' jelentése.

Úgy vélem, hogy említett írásaimban erre a kérdésre lényegében már megadtam a választ. De miután Büky László véleményét megismertem, ismét végiggondoltam a *bosnyáknyaku* ~ *bosnyáknyakú* melléknév keletkezésének magyarázatát. Most is úgy vélem, hogy a bosnyákok nyakának a tyúkokéval való összevetése nem szolgálhatott a hasonlítás alapjául, a szóban forgó népcsoportba tartozók nyaka ugyanis éppolyan kopasz, mint más népek fiaiei. Ennek a képzett szónak a keletkezése – a hasonlítás jelentéstartalmát figyelembe véve – nyilvánvalóan nem a bosnyákok nyakával hozható összefüggésbe, az ugyanis az egykori megnevezők, szóteremtők számára semmiképpen sem lehetett feltűnő, szokatlan sajtáság. A hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű *bosnyáknyakú* elnevezés alapjául sokkal inkább a **bosnyákok hajviselete, borotvált (kopasz) feje és a tyúkok, csirkék (kopasz) nyaka közötti hasonlóság** szolgálhatott. A *bosnyáknyakú tyúk* jelzős szó szerkezet jelentését, amint már említettem, nem lehet akképpen megadni, ahogyan azt Büky László tette (i. h. 232). Ennek jelentését én a következőképpen értelmezem: 'a bosnyákok borotvált fejéhez hasonlóan kopasz nyakú <tyúk, csirke>'. Ez olyan, megfigyelésen alapuló hasonlítás, amelyben a hasonlító-hasonlított összefüggése természetesen nem annyira egyértelmű, nyilvánvaló, mint például a 'rendkívül izmos, vastag nyakú <férfi>' jelentésű *bikanyakú* melléknévben (vö. ÉKsz. 135) vagy a B. Lőrinczy Éva említette példák közül a 'bogáréhoz hasonló hátú' értelemben ismert és használt *bogárhátú* származékszó esetében (1960: 66).

A jelentéssűrítő szóösszetételekben és a belőlük képzett származékszavakban a hasonlítás konkrét szemléleti alapja sok esetben világos, egyértelmű (ilyenek a KmTsz.-ban például a következők: *kalácsképi* 'kerek arcú', *karónyaku* 'hosszú nyakú'). A nyelvjárásokban azonban viszonylag sok olyan példát is találunk, amelyben „a szóteremtés szemléleti alapja már alig érezhető, nem igazán világos, sőt valamilyen okból (pl. a képzettársítás, az eredeti jelentés elhomályosulása miatt) többé-kevésbé érthetetlennek, nehezen kikövetkeztethetőnek látszik” (Szabó 2007a: 67). Különösen jellemző ez a fogalmak hangulati hasonlóságán alapuló jelentéssűrítő összetételekre és a belőlük *-í/-ű* képzővel alkotott melléknevekre (vö. Szabó 2007a: 94–103). Ezek közül jó néhányra igen nehéz magyarázatot adni (ilyenek pl. a SzegSz.-ban a következők: *bürgebélű* 'olyan ember, akinek a szervezete megkívnja, hogy folyton rágszáljon, emésszen valamit' [vö. *bürge* 'juh'], *kancaszár* 'olyan kukoricaszár, amelyik nem hajt csövet'). Ha az előtag jelentése ma már nem ismert, akkor a szóban forgó lexéma keletkezésének oka is homályban marad, hiszen a hasonlító-hasonlított szerkezetű összetételekben az utótag jelentéstartalmát az előtagban megnevezett dologhoz hasonlítjuk (ilyen pl. a SzamSz.-ban a *dájlábu* ~ *gájlábu* 'görbélábú' melléknév).

Büky László észrevételeit, megjegyzéseit is mérlegelve újragondoltam a *bosnyáknyakú* ~ *bosnyáknyaku* származékszó keletkezésének kiváltó okát. Korábbi fejtegetésemet – most már terjedelmi korlátokzás nélkül, egy-két újabb megközelítési móddal, szemponttal kiegészítve – bővítettem. Bár korábbi véleményemen lényegében véve nem változtattam, megítélésem szerint mégis érdemes, hasznos volt visszatérni a korábinál részletesebb kifejtésére. Mindezek után azt mondhatom: a *bosnyáknyakú* melléknév keletkezésére vonatkozó magyarázatomban nemhogy elbizonytalanodtam

volna, hanem elfogadhatóságáról még inkább meggyőződtem. Remélem, hogy nemcsak számomra, hanem talán mások okulására is szolgál a *bosnyáknyakú* melléknévi származékszó – kétségtelenül szokatlan képzetársításon alapuló – kialakulása.

SZAKIRODALOM

- Barbarits Lajos 1929. *Magyar városok monográfiája*. Nagykanizsa, Budapest.
- Büky László 2009. Bosnyáknyakú tyúk. *Magyar Nyelvőr* 133: 232–3.
- ÉKsz. = Juhász József–Szöke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- KkTsz. = Markó Imre Lehel: *Kiskanisai szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- KmTsz. = Sz. Bozóki Margit–Szabó József: *Koppány menti tájszótár*. Szekszárd, 2000.
- Lengyel Klára 2000. A szóösszetétel. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 321–36.
- B. Lőrinczy Éva 1960. Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavainkról. *Magyar Nyelv* 56: 63–75.
- MMNyR. = Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–1962.
- MNL. = Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Müller Veronika é. n. *Thury György kapitánysága*.
- Szabó József 2007a. *A népi szemlélet tükröződése nyelvjárásaink szókészletében*. SZTE BTK Magyar Nyelvéseti Tanszék, Szeged.
- Szabó József 2007b. Néhány, -ú, -ű képzővel keletkezett tájszó magyarázata. In: Benő Attila–Fazakas Emese–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok 1–2*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Kolozsvár, 2: 293–8.
- SzamSz. = Csúry Bálint: *Szamosháti szótár I–II*. Budapest, 1935–1936.
- SzegSz. = Bálint Sándor: *Szegedi szótár I–II*. Budapest, 1957.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (szerk.): *Új magyar tájszótár I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

Szabó József
SZTE BTK